

ՀՈՂԱՑԻՆ ԵՒ ԱՄՁԱԿԱՆ ԻՐԱԿՈՒՆՔԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ս. ԲԱՀԱԹԲՐԵԱՆԻ

(ՇՐՋԱՆ ԱՌԱՋԻՆ)

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Հողացին և անձնական իրաւունքների կանոնաւորելու հարցը ամենահին ժամանակներից սկսած ամենայն տեղ և զանազան ժողովուրդների կեանքում ամենաէկական կէտերից մէկն է եղել և միշտ մեծամեծ աղմուկներ է զարթեցրել մարդկանց մէջ: Ռուսի և արիւնով էին ձեռք բերւում ու հաստատւում այդ իրաւունքի վերաբերեալ կարգ ու կանոնները:

Ներկայում էլ այդ հարցը դեռ լուծւած չէ և հետզհետէ աւելի և աւելի սուր բնաւորութիւնն է ստանում, որովհետև հնումը տեղի ունեցող չարիքները այժմն էլ կան՝ միայն կերպարանափոխւած: Հաւանական է, որ ապագայում ևս այդ հարցը մեծ շփոթութիւնների պատճառ է դառնալու:

Մարդկացին հասարակութեան հին կազմակերպութիւնը հաստատւած է եղել ի միջի այլոց երկու հիմունքների վրայ. նախ՝ մարդու անձնաւորութիւնը լայն թէ սահմանափակ չափով կարող էր պատկանելութեան (սեփականութեան) առարկայ լինել. և երկրորդ՝ հողի գլխաւոր սեփականութեան իրաւունքը կարող էր միայն ազնւականներին պատկանել: Եթե ծագեց այն նոր գաղափարը, թէ մարդը

պատկանելութեան առարկայ չպէտք է լինի, և որ հողի իրաւունքը որոշ պայմաններով կարող է ձեռք բերել ամեն մի դասակարգի պատկանող անձնաւորութիւն, անցեալ դարուց սկսած Ռուսիացի առաջաւորները, գրականութիւնը և տէրութիւնը ուսումնասիրութեան առարկայ դարձրին՝ թէ բնչակիս մտցնեն այդ գաղափարը իրանց կեանքի մէջ։ Այդ բանը իրա ձեռքն առաւ տէրութիւնը և ներկայ դարու վախտունական թւերից սկսած մի շարք նոր հիմունքների վրայ հաստատած օրէնքներ հրատարակեց։ Նոր օրէնքների հիմունքների համեմատ իրաւութիւնը անթիւ վէճերի առարկայ դարձաւ, զիւանատները լցւեցան գործերով։ Որուսիացի ամենալաւ ոյժերը նւիրւեցին այդ գործին։ Անթիւ գիտնականներ, վարչական անձեր և ազնիւ մարդիկ ուսումնասիրութիւն ուսումնասիրութեան ետևիցն էին անում թէ հէնց իր տեղումը, այսինքն գիւղերում և դաստակերտներում; և թէ դիւաններում, և քննում այդ առարկային վերաբերեալ զանազան հարցերը։

Այդ ջանքերի պառողը այն եղաւ, որ Ռուսիայում «կրէսլուսունոյ» (ճորտութիւն) կոչւած իրաւունքը վերջացաւ։ հողի իրաւունքը նոր հիմունքների համաձայն կանոնաւ որւեց։

Կան Ռուսիայում շասերը, որոնք այդ գործիների վրայ արաւաներ են դնում և նոցա սխանների վրայ են մատնամիշ անում։ Ճիշտ է որ գերին միանգամից ազատ չէր կարող դառնալ։ Գրանք միանգամից չէին կարող սովորել այն կարգ ու կանոններին, որոնք լուսաւորեալ մարդուն էին յատուկ։ Այդ պահանջառով ռուսները մեծ զոհերի և չարչարանքների ենթարկւեցին և պիտի ենթարկւեն մինչև չընտելանան լուսաւորեալ ազգերի կարգ կանոններին, և չովզորեն ազատութիւն վայելել։ Բայց անսարակոյս այդ յեղափոխութիւնը, որով կեանքի հին և փառած հիմունքները քանդւեցան, հայրերասիրութեան և մեծահոգութեան ճնունդ էր։ Այնուամենայիւ Ռուսիայում համեմատաբար գործը հաստատ և պարզ կերպով կարգադրեց, որովհետեւ հողային և անձնական իրաւունքների պատմութիւնը, ծագումը և գործադրութիւնը հարիւր տարրուց աւելի ուսումնասիրութեան առարկայ էին դարձրել և արդէն հարուստ գրականութիւն կար այդ մասին...

Այդ մեծ յեղափոխութիւնը դիւան և կովկասին։ բայց այս-

տեղ գործը ուրիշ տեսակ էր։ Տեղական իրաւունքները չափից դուրս քիչ էին ուսումնասիրւած, այն էլ տէրութեան ձեռքով և թարգմանների միջոցով, մինչեւու այստեղ հողացին և անձնական իրաւունքը տարբեր հիմունքների վրայ էր եղել հաստատւած քանի Ուսումնական միացում։ Այդ պատճառով էլ այստեղ աւելի ուսումնասիրութեան էր կարօտ աւարկուն։ մանաւանդ մեր կեանքը, պատմութիւնը և գրականութիւնը շատ այնպիսի անորոշ կողմեր ունին, որոնք թէ դժւար հասկանալի են և թէ բոլորովին կուսական դրութեան մէջ են ուսումնասիրութեան կողմից։ Այդ հիմունքների փոփոխելը անմիջապէս ազդեց ամեն մէկիս վրայ թէ նիւթապէս, թէ բարոյապէս և թէ մասաւոր կերպով։ Ոմանք ենթարկւեցին այդ ազդեցութեանը հեռացից, ոմանք մօտիկուց, ոմանք թոյլ և ոմանք էլ ուժգին կերպով։ մանաւանդ զգալի էր այդ յեղափոխութիւնը հողատէրերի համար։ Նոր օրէնքի հիմունքների վրայ հաստատած նոր օրէնքները այստեղ էլ իրանց ազդեցութիւնը ունեցան, դրանք բազմաթիւ վէճեր յարուցին տէրութեան, հողատէրերի և հողագործների մէջ։ Այն սուր բեաւորութիւնը և կերպարանքը, որ ունի այստեղի վէճը, Ուսումնան չգիտէ, որովհետեւ այնտեղ օրէնքը նախատեսել է պատմութիւնից և կեանքից ստեղծւած պայմանները։ մինչ նոյնը չէ կարելի ասել Կովկասին վերաբերեալ 1861 թւականի սահմանագծութեան (մежевание) օրէնքները բոլորովին ուշադրութիւն չեն դարձել տեղական իրաւունքների վրայ։ Այդ բանի մասն ես մատնանիշ եմ արել 1881 թւականի իմ գրւածքում «Սահմանադրութեան և հողացին հարցին վերաբերեալ գրքոցկում (Межевание въ связи съ поземельнымъ вопросомъ)։ Թէև 1870 և 1877 թւականների դիւղացոց և հողատէրերի վերաբերեալ օրէնքներում ուշադրութիւն էր դարձրած զբա վրայ, բայց տեղական իրաւունքները այնու ամենայնիւ ենթարկւած չեն եղել լուրջ ուսումնասիրութեան, թէև իրաւաբանութիւնը պահանջում է, մի որ և իցէ առարկացի վերաբերեալ ծագած իրաւունքը կանոնաւորելուց առաջ, ուսումնասիրել վրա պատմութիւնը, գործադրութիւնը և դոգման։ Գուցէ այդ է պատճառը, որ մենք տարօրինակ երեսոյթների ենք հանդիպում. օրինակ Մինգրէլիայում միւնոյն հողի վրայ 20—30 կողմից վիճում են։ Օրէնքը կարող է միայն մէկին տէր ճանա-

չել, մինչ միւսերն էլ անհիմն վէճեր չեն յարուցած և իրանց իրաւունքները հաստատելու համար ունին հիմքեր։ Արեւելիան Կովկասում վիճողների և վկաների թիւլ չափազանց է։ Կարծես ամբողջ ժողովուրդն է մասնակցւմ վէճերին, և դրանցից տեսակ-տեսակ գործեր են առաջանում։

Հողագործը, իր պարզամտութեամբ, իւր իրաւունքը հաստատելու համար, շատ անգամ մատնանիշ է անում այն սահմանաքարերը, որոնք դրած են եղել գուցէ 1800 տարի առաջ Արտաշէսի օրերով, կամ քօթուեն է ապացոյց բերում իր արդարութեանը։ Մէկը օրինակ սովոր էր տալ տիրոջը իւր ձեռքի տակ եղած հողից մի հինգերորդ մասը, իսկ տէրը սկսում է արդինքի քառորդը, կեսը կամ երրորդը պահանջել, և ահա ձեզ վէճի և շատ անգամ բազմամեայ վէճի պատճառ։ Մի տեղ նոր օրէնքի հիման վրայ ծանրաբեռնաւած է հողագործը յօգուտ հողասիրոջ, իսկ մի այլ տեղ հակառակն ենք տեսնում։ Այդ տեսակ վէճերի մի մասը վերջացիւ են, միւսները մնում են. և դրանց պատճառը միայն հիմունքների փոփոխման մէջը չէ, որովհետեւ փոփոխւեցին ընդհանուր կալւածների սահմանները, աէրերը, — փոփոխւեց նաև մեծամասնութեան իրաւունքը։

Բայց կան շատ բաներ, որոց վերայ դեռ օրէնքներ պիտի տրւեն, որոնք պիտի որոշւեն և այլն։ Դոցա թւին պատկանում են՝ գիւղացիներին յահճնած և հողատէրերին հասանելիք արտերի և մարդագետնի սահմանագծելը, անտառներից և արօտառեղերից օգտողներին վերաբերեալ հարցերի կանոնաւորելը (սերբութիւն), արքունական գիւղացոց կեցութեան կանոնաւորելը, խիզանների հարցը, բահրէն, զալան և կուլուսը փողի վերածելը. գիւղացու գետինը սեփականութիւն դարձնելու հարցը (վեցու քրետյանեական հաճլօվեա), ջրի վերաբերեալ հարցերը և ալին։

Մինչև անգամ շատ տեղ հողից հին կարգ կանոնով օգտւելու իրաւունքը չի ոչնչացած։

Ուրեմն շատ բան դեռ սպասում է օրէնադրութեան, շատ հարցերի լուծումն էլ կախւած է տէրութեան և զատաստանատների բռնելիք լնթացքից։

Բայց զարմանալին այն է, որ հին կարգ-կանոններում կան

եղել այնպիսի կէտեր, որոնք ժամանակի ընթացքում կամ անխախտելի էին մնացած և կամ չափից դուրս ժողովրդականութիւն էին ստացել: Վասնորոյ դոքա արժանի են խորին ուսումնասիրութեան:

Կարծես Արտաշէսի սահմանաքարերի պէս այսօրւան բահրէն նոյն տասանորդն էր, որի վերայ Փաւառոսը գրում է.

Եւ զկարգս պտղոյն և տասանորդացն՝ որ ՚ի նախնեաց սովորութիւն էր տալ յեկեղեցին, վասն այնորիկ հանէր հրաման ընդաշլսարհ՝ զի մի՛ ոք տացէ (Փ. 193):

Կարելի է նմանապէս կարծել, որ հին «Հայկական կազմակերպութիւնը, թէև կերպարանափոխւած, պիտի հասնէր մինչեւ մեր օրերը. այսպէս, օրինակ, պատմական ազատներին մենք հանդիպել ենք Կովկասում, որոնք դեռ կրում էին իրանց հին անունը, թէև հին իրաւունքների բեկորներն էին պահպանել միայն:

Մելիքը կամ խանը հին նահապետը չէր, բէդը հին նախարարը չէր: Յայտնի բան է երբ մի կազմակերպութիւն այլպէս տեւողական է, անշուշտ կունենայ իր մէջ և համակրելի կողմեր:

Օրինակ մեր հին կեանքը ստեղծել էր ՚ի միջի այլոց մի տեսակ հողի սահմանափակ սեփականութեան իրաւունք: Դուցէ վաղը Եւրոպան էլ կընդունի կամ ինքը կը ստեղծի այդ տեսակ մի իրաւունք, որովհետև հողի սեփականութեան հարցը այսօր այնաեղ էլ վէճի առարկայ է: Բէնտամի, Ֆան Բատիստ Սէյ, Բաստիա, Կէրի, Առոշէր, Նէֆլէ, Օգիւստ Կոմտ, Լաբուլէ, Ագոլֆ Զամոէր – հողի սեփականութեան կողմն են, իսկ Ռեկարդօ, Միլ, Սպէնսէր, Ամբրուազ, Կիբման, Վագնէր և այլք – հողի սեփականութեատն հակառակ են:

Եւ եթէ այդ երեելի գիտնականները երկու բոլորովին տարբեր կարծիքի են այդ մասին, մի՞թէ հաւանական չէ, որ միջակ կարծիքը, այսինքն հողի սահմանափակ սեփականութեան գաղափարը, վաղը ոյժ ու մարմին ստանայ և ընդունեի Եւրոպայում: Եւ ոչնչացնելով այդ իրաւունքը, մի՞թէ մենք կորուստ չենք ունենալ:

Ես այսոեղ միայն մի առարկայի վերայ մատնանիշ արի, բայց ուսումնասիրութիւնը կարող է շատ բան պարզել. օրինակ, եկամուտի համեմատ հարի առնելու սովորութիւնը նորից է մեր մէջ մտնում (шodoходный налогъ), մինչ Կովկասի համար այդ նոր բան չէ, և այն և այն:

Բայց այդ ուսումնասիրութիւնը շատ գժ. ար է, որովհետեւ կովկասում կան թէ մնացորդներ և թէ խառնուրդներ Հայոց, Վրաց, Պարսից, Հռովմայեցոց, Արաբացոց, Պարթևաց, Ասորոց, Տաճկաց, Չինաց և ուրիշ ազգերի իրաւունքների: Կարծես այստեղ, ուր այդքան ազգեր են ապրել և շփւել միմեանց հետ, աւելի նպատակացրմար օրէնքներ պիտի առաջ գալին: Ո՞ր աստիճանի ազդել են այդ ազգերի օրէնքները մէկը միւսի վերաց: Որուեղիցն է սկսում մէկը և վերջանում միւսը,—որոշ չէ: Ուսումնասիրութեան միջոցին այդպիսի շատ հարցեր են ծագում: Վազուց է, որ մեր բանասէրները զգացել են այդ տեսակ ուսումնասիրութիւնների կարեռութիւնը և մեր պատմութեան վերաբերեալ շատ ձեռագրեր տպագրել ուել, որոնք հարուստ նիւթեր են մատակարարում և կարող են մեր լնորած հարցի պատմական կողմը լուսաբանել:

Մեր կարծիքով հէնց այդ հին աղբեւրների ուսումնասիրութիւնից էլ հարկաւոր էր սկսել գործը և մենք այդպէս էլ արինք:

1880 թւականներից մենք սկսեցինք ուսումնասիրել հողացին և անձնական իրաւունքը Վրաստանում՝ 12—18 դարերին վերաբերեալ և մեր աշխատութիւնը փոքրիկ դրբոցով հրատարակեցինք (Личные и по земельные права въ древней Грузии Тифлисъ, 1886 годъ). Բայց հէնց առաջի փորձը մեզ ցոյց տւաւ որ, հին դարերը թողած, չի կարելի գործը սկսել միջին և նոր դարերից, և երկրորդ՝ նախ հարկաւորէ հայոց իրաւունքով զբաղւել, որովհետեւ այդ լեզով հարուստ նիւթեր կան. մինչ վրաց իրաւունքին վերաբերեալ նիւթերին հետ ծանօթանում էինք ռուսերէն թարգմանութիւններից:

Այստեղ մեր փորձը շարունակում ենք աւելի հիմնաւոր կերպով, թէկ սա մեր աշխատութեան միացն սկիզբն է: Այդ իրաւունքների հիմննքները և մանրամանութիւնները պարզելու համար շատ աշխատութիւններ են հարկաւոր:

Մեր գործը բաժանում ենք չորս շրջանների՝ ամփոփելով դրամէջ Հայկազանց, Արշակունեաց, Արշակունի-Բագրատունեաց, Ուռեբինեանց և Տաճկա-Ռուսաց շրջանները: Սորանով տալիս ենք առաջին շրջանը, իսկ այնուհետեւ մտագիր ենք, եթէ մեր միջոցները ներեն՝ աւարտել այդ ամենը: Թէկ Արշակունեաց շրջանին վերաբե-

բեալ բաժինն էլ գրեթէ պատրաստ է, բայց դորա համարակութիւնը ու շացնում ենք, սպասելով քննադատների կարծիքներին ներկայ աշխատութեան մասին: Նիւթերի կողմից, բացի էմինի, Ինձինեանի, Պալասանեանի, Խորէն ծ. վ. Ստեփանէի գրւածքներից, օգուտ ենք քաղել Ազաթանգեղոս, Խորենացի, Եղիշէ, Փաւատոս Քիւզանդացի, Թովմա Արծրունի, Զենոք. Գլակ, Յովհան Մամիկոնեան և Ղազար Փարավեցի մատենագիրներից:

Կարելի է կան և ուրիշ նիւթեր և մինչև անգամ անտիպ ձեռագիրներ, որոնք կարող են ուրիշ կողմից լուսաբանել մեր կարծիքները, ուստի նախօրօք կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը այն բանասէրներին, որոնք մատնանիշ կանեն մեզ այդ նիւթերի վրայ: Ես քաջ հայկաբան չեմ, գործի կարեորութիւնն է եղել ձեռնարկութեանս դրդողը: Ընթերցողներից խնդրելով ներողամտութեամբ վերաբերել դէպի աշխատանքս, իսկ բանասէրներից՝ մատնանիշ անել զգալի սխալներիս վրայ—սկսում եմ գործս:

I

Աւելորդ չենք համարում մի հայեացք ձգել՝ թէ ի՞նչ են զրել մեր յայտնի գրողները Հայկազանց և Արշակունեաց ցեղական և թագւառութեան կազմակերպութեան վերայ: Խորէն Տայրագոյն վարդապետ Ստեփանէի կարծիքը կարելի է հասկանալ նորա գրած հետեւեալ տողերից.

Հայաստանը բաժանւած էր բազմաթիւ մասը տոհմերի և իշխանութիւնների, որոնք սեպհականութիւն էին առանձին նախարարական տների. սոցանից իւրաքանչիւրը անկախ փոքր իշխանութիւն լինելով, չէր կամ ենում ենթարկել մի մեծ կենդրոնական իշխանութեան, որով ի հարկէ կը կորցնէր իւր սեպհական անկախութիւնը: Եւրոպական աւատական իշխանների պէս ցեղի մէջ միայն աւագ անդամն էր ժառանգում ցեղական կալւածները և տէր տիտղոսը: Բայց երբ Պարսկաստանում Արշակունի Պարթևական ցեղապետութիւնը հաստատւցաւ, որի թագւառուները, նոր քաղաքականութիւն գործ դնելով, փոքր առ փոքր իրանց ազդեցութեան ենթարկեցին աւելի

զօրաւոր հայկական իշխաններին, հայ իշխանները Բագրատունիների հետ յօժմարութեամբ Հայաստանի թագաւոր ընդունեցին Քրիստոսի ծննդից միև կէս դար առաջ Արշակունի ցեղի թագաւորազն Վաղարշակին: Այսպէս հաստատւեցաւ Հայաստանում թագաւորական իշխանութիւնը, ոչ թէ նորա քաղոքական կարևորութիւնը պարզապես զգացւելու պատճառով, այլ արտաքուստ գործ դրած ազդեցութեամբ հայկական իշխանների վերայ, որոնք միևնույն ժամանակ իրանց ապահովացրին, թէ իրանց իրաւունքները անխախտելի կը մնան:

«Եւ արդարեւ հայոց թագաւորի գործը հղաւ իշխանների բոլոր իրաւունքների և կալւածների վաւերացումն: Այս պատճառով Հայաստանի թագաւորներն այն հզօր իշխանութիւնը չունէին, ինչ որ ունէին պարսկական թագաւորներն ամեն ժամանակ Պարսկաստանում Հայաստանում թագաւորների իշխանութիւնը գրեթէ չէր երկեռմ, այլ երկեռմ էր նախարարների իշխանութիւնը: Հայաստանը մի տեսակ ազնւապետական մանր պետութիւններից էր կազմած: Հզօր իշխանները միայն եռանդուն թագաւորների օրերով հնագանդւում էին և կատարում էին կառավարութեան հրամանները, իսկ թագաւորների ժամանակ նոքա գրեթէ անկախար էին ապրում: Իշխաններից առաւել զօրաւորները անկախ յարաբերութիւններ էին սկսում դրացիների հետ, բանախօսութեան էին մօնում նոցա հետ, յաճախ ընդդիմադրում էին թագաւորի իշխանութեանը և պատերազմների ժամանակ թագաւորի թշնամիների կողմն էին բռնում...: Հայաստանի բնակիչները մեծ մասամբ գիւղացիներն էին, որոնք հաւատարիմ էին իրանց իշխաններին և կառավարում էին հնաւանդ սովորութիւններով: Եւ իշխանները այս սովորութիւնները չէին խախտում, որովհետև չկար որ և է տեղեկութիւն ոչ միայն գիւղացիների որ և իցէ ապստամբութեան մնախն, այլ և գանգատաների մասին թէ նախարարները նոցա նեղացնելիս լինէին: Միջին դասակարգը, որը աէրութեան մէջ միշտ նշանակութիւն ունի, երկի այն ժամանակ բաղմաթիւ չէր, որի ապացոյցը քաղաքների սակաւութիւնն էր, և երկրորդ այս միջին դասակարգում Դ դարում հրէանների թիւը աւելի էր քան թէ բնիկ հայերինը»:

Պալասանեանը գրում է.

...«Կրօնի պէս կառավարութեան սկիզբն էլ խոր հնութեան մէջ ծածկւած է. իւրաքանչիւր ցեղ, իւրաքանչիւր ժողովուրդ, երբ միասին խմբւում է լնկերական կեանք վարելու համար, պէտք է կարգաւորեալ կառավարութիւն ունենայ որոշ օրէնքներով. բայց կառավարութեան մէկ կամ միւս ձևը կախւած է երկրի դիքից, ժողովրդական կեանքի պայմաններից և շրջակայ ազգերի բնաւորութիւնից. Պատմութիւնից տեսնում ենք, որ քարքրու և աւազու տեղերում և ծովային ափերին բնակող ժողովուրդները, իրանց չոր ու ցամաք երկրի պատճառով, շուտով ստիպւում են դաշտային երկիրները ասպատակել կողովուտ անելու դիտաւորութեամբ; Այսպիսի ժողովուրդների մէջ բնականապէս գերազոցն իշխանութիւնը հէնց սկզբից այն գերգաստանի ձեռքն է անցնում, որից գուրս են գալիս քաջասիրտ և յաջողակ առաջնորդներ. կազմում է մի ժառանձական հարստութիւն և միապետական իշխանութիւնը անզգալի կերպով հաստատութիւն է առնում: Ուրիշ բան է պատահում հովական ու երկրագործական խաղաղ ժողովուրդների մէջ: Այստեղ առանձին գերգաստաններ միանում և ցեղական ընկերութիւններ են կազմում առանձին ցեղապետների պաշտպանութեան տակ, որոնց պարսիքն է հովել իրանց ցեղը և պաշտպանել նորա սեպհականութիւնն ու աշխատանքի պտուղը անիրաւութեան դէմ: Այստեղ արիւնակից գերգաստանները կամաց-կամաց ցեղական ընկերութիւններ կազմելով գերգաստանի հօր իրաւունքներն էլ անցնում են ցեղապետին, և այսպիսով կազմում է կալւածական կամ տանուտիրական կառավարութիւնը, որ հայոց էլ իբրև հովական ու երկրագործական ժողովրդի, սեպհական էր սկզբնական ժամանակներում: Մեր առաջին նահապետները մինչև Արամ ժողովուրդի համար ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ հայրեր, որոնք խնամում էին իրանց ցեղը այնպէս՝ ինչպէս որ գերգաստանի հայրը հոգում է իւր որդոց պիտոյքը, կամ ինչպէս այժմեան զիւղական կեանքում «տանուտէրը» կամ ծերը կառավարում է իւր զիւղը: Զանազանութիւնը միայնորանումն էր, որ մեր նահապետների մէջը կար մէկը, որ ժառանգութեամբ ստանում էր ազգի լնկհանուր կառավարութիւնը և որի հովանաւորութեան տակ դանուում էին միւս ցեղապետները: Այս

առաւելութիւնն ունէին Հայկից յետոց ուղիղ գծով յաջորդող նահապեսները, որոնց տանուալիրական իրաւունքների ընդհանրութիւնը հիմնում էր ժառանգական սեպհականութեան վերայ, որով մէկը, իբրև զլուխ նահապետ, իւր ուղածին պէս կամ հին սովորութեան համեմատ բաժանում էր կտւածները արիւնակից ցեղերին: Բայց այս գլխաւորութիւնը այնպէս անզգալի էր, որ երբեմն գլխաւոր տանուտէր նահապետը իւր հայրերից իրա ժառանգութեամբ ընկած երկիրը թողում և ուրիշ տեղեր էր գաղթում: Առանից երկում է, որ գլխաւոր նահապետի իրաւունքը շատ չէր զանազանուում երկրորդական նահապետների կամ ցեղապետների իրաւունքից: Այս տանուալիրական խաղաղ ու պարզ կառավարութիւնը աեեց հայոց մէջ մինչև Արամ, որ բոլոր ցեղերը միացնելով՝ միապետական արդիւնաւոր հետևանքների կունենար Հայաստանի համար, եթէ քաղաքական կեանքի այս բնական զարգացումը ընդհատած չլինէր Ասորեստանի տիրապետութեամբ, որի չնորհիւ հայերը դարձեալ առաջւայ ցեղերին բաժանեցան: Ուրիշ նահանգների նման, Հայաստանի հարաւային և արևմտեան մասերը կառավարւեցին բնիկ իշխանների ձեռքով, որոնց գլխաւոր պարտքն էր հարկը հաւաքել, մէկ մասը թագաւորի և միւս մասը տեղական պէտքերի համար: Նոքա իրանց ձեռքի տակ ունէին բազմաթիւ դատաւորներ, որոնք ցրւած էին երկրի դաւառներում: Այս վերջինները ունէին իրանց տեղական կառավարութիւնները, որոնք առանձին խորհրդի միջնորդութեամբ հօգում էին ժողովրդի պէտքերը: Տարակոյս չկայ որ այս վարչական ձևը առանց ազդեցութեան չմնաց հայոց կառավարութեան վերայ Հայկազանց թագաւորների ժամանակ, որոնց կառավարութեան եղանակի մասին, թէև ոչինչ չենք իմանում, բայց յայտնի է որ Տիգրան Երւանդեանի օրերից հաստատուն քաղաքացին կարգեր սահմանեցան հայոց մէջ»:

Դառնալով Արշակունեաց ժամանակին, նա շարունակում է.

Արշակունեաց կառավարութեան ձևը, ինչպէս պարսից՝ այնպէս և հայոց երկրում, մէկ էր—ազնւապետական միապետութիւն: Թագաւորը Հայաստանի տէր ու իշխանն էր և նորա իշխանութիւնը ժառանգական. բայց այդ միապետութիւնը իսկապէս անունով էր միայն, որովհետեւ թագաւորի իշխանութիւնը սահմանափակում

էր մի ուրիշ ազնւապետական իշխանութեամբ, որ մեղանում նախարարութիւն էր կոչւում:

Նախարարութիւնը այնքան հին է որքան և Հայոց ազգութիւնը, և Վաղարշակ, հաստատելով այս ազնւապետական կաստան, վաւերացրեց այն կարգը՝ որին հնութիւնը և երկարատեւ սովորութիւնը օրէնքի զօրութիւն էր տւել: Քղիւելով այն տեղական իշխանութիւններից, որ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի շնորհիւանցիշատակ ժամանակներից կազմել էին երկրի զանազան կողմերում, նախարարութիւնները հետզհետէ զարգացան ու զօրացան, և հայոց հին թագաւորների բոլոր ջանքերը զուր եղան նւաճելու և կենդրոնական իշխանութեանը հպատակեցնելու նոցա: Երբ Վաղարշակ սկսեց Հայաստանը բարեկարգել, ստիւենցաւ օրինաւոր համարել այն հին կարգը՝ որ ըստ ինքեան թագաւորական իշխանութեան համար վտանգաւոր ու վնասակար էր, նորոգելով իւրաքանչիւր նախարարութեան իրաւունքները ժառանգութեամբ ստացած իրաւունքների վրայ: Նորա միակ աշխատութիւնն այն եղաւ, որ նախարարների փայելած արածութիւնների փոխարէն մի քանի պարտաւորութիւններ դնէ նոցա վրայ և այսպիսով փոքր իշատէ արքունիքի հետ կապէ նոցա: Վաղարշակեան կարգադրութեամբ նախարարները (որոնք ընդհանուր տնւամբ կոչւում էին և ազատութեամբ առաջնական կամաց ազատութեամբ) աւագ և կրտսեր նախարարներ: Առաջինները գանազանում էին կրտսերներից իրանց իրաւունքներով և թագաւորից ընդունում էին քարձ և պատիւ աւագութեան, որով իրաւոնք էին ստանում արքունիքում թագաւորի ներկայութեամբ նատել բարձի վրայ արևելեան սովորութեամբ: Բայց նոյն իսկ աւագ նախարարների մէջ մէկը միւսից նախապատիւ էր համարւում նայելով իւրաքանչիւր իւրի ազգեցութեանը և բարձական ազգեցութեանը և երկրի ընդարձակութեանը: այս է որ մեր պատմագրերը անւանում են Կառաջի գահ, երկրորդ գահ, երրորդ գահ և այլն:

Իոլոր նախարարները կալածառէրեր էին. նոցա մէջ կային որ միայն արքունի պալատում ծառայելով ազատ ու նախարար էին կոչում: Իսկ կալածառէր նախարարները, որոնց գլւխաւուրը կոչում էր «տէր» կամ «տանուտէր» և ճահապետ, իրաւունք ունէր այդագաւորից անկախիշիւնել ժառանգութեամբ ստացած երկրների վրայ, թականի բնակիչների դատերը տեսնելով), հարկ առնել իրանց հպատակներից, դա, առանձին զօրք պահել դարձեալ իրանց հպատակներից: Այս իրաւունքներից երեւում է որ թագաւորը ամենեին չէր խառնում նախարարների երկրի կառավարութեան մէջ: Բայց սորա փոխարէն նախարարները հպատակութեան պարուքերով կապւած էին թագաւորի հետ. նոքա պարտական էին այդագաւորի զօրքով օգնել թագաւորին պատերագմի ժամանակ, թականի տալ նրան: Միայն թէ այս պարտականութիւնները ճշտութեամբ չէին կառարւում և սորանից մեծամեծ չարիքներ էին առաջ գալիս: Նախարարներից յետոյ գալիս էր ժողովուրդը, որ Վաղարշակի օրէնքներին նայելով՝ երկու դասի էր բաժանւում. քաղաքացիք և գիւղացիք: Առաջինները բնակւում էին քաղաքներում և բարձր էին համարւում գիւղացիներից, որոնք պարտաւոր էին քաղաքացւոց պատել իրեւ իշխաններին: Հարկերը կամ տուրքերը ծանրանում էին գլխաւորապէս սորորին կարգի ժողովրդի կամ գիւղացոց վրայ, որոնք այնքան պիտի հասուցանէին որ երկու արքունիքի թագաւորի և նախարարների պէտքերը հոգացւէին: Բայց սորանից, Արշակունեաց ընդունած սովորութեամբ՝ շինական դասը սակաւ առ սակաւ զրկում էր հաղից, և երկրի հարստութիւնը կենարոնանում էր մի քանի անհատների ձեռքում: Վաղարշակի յաջորդները չբաւականալով եղած նախարարական տներով, հետզհետէ նորանոր նախարարներ ստեղծեցին: Թագաւորը մի որ և իցէ հպատակի անձնւէր հաւատարմութիւնը և պատերազմի ժամանակ ցոյց տւած քաջութիւնը վարձատրելու համար՝ նորան նախարարական պատին էր հասցնում և շատ անգամ առանձին կալւածներ էր շնորհում (Վարաժմունիք, Դիմաքսեանք, Տրունիք, Առաւելեանք, Ամատունիք և այլն): Միայն վերջը,

Քրիստոնէութեան շրջանում, թագաւորը երբեմն անհաւատարիմ և ապառամբ նախարարի կալւածներով վարձատրում էր իւր սիրելինքներնց։ Ա. Պալասանեանը, շարունակելով նոյն նիւթի մասին, յայտնում է նաև այն կարծիքը, իբրև թէ Արշակունիք սովորութիւն ունէին քաղաքներ շինելու և նոցա այդ սովորութիւնը նա վկասակար է համարում այն պատճառով, որ այդ ախար ծանրանում էր երկրի տնտեսական վիճակի վերաց։

Խնձիմեանի կարծիքով մեր մէջ կառավարութիւնը միապետական էր, որովհետեւ «թագաւորք մեր ինքնօրէն իշխէին նաև ընդդէմ հաճոցից նախարարաց. օր. Տիրան, Արշակ, Պապ և այլն». և վերջապէս հարեան ազգերը միապետական կառավարութիւն ունէին։

Արքան ունէր սենեկապետ, հազարապետ, շահապ, «որոնք հաւատարիմք էին ՚ի վերայ ամենայն կարգաց կենաց թագաւորութեան ՚ի ներքոց և արտաքոց, որոնց հաւատացին «ամենայն գործս տանն արքունի, որք վերակացու էին արքունի տեղեաց կամ ՚ի վերայ շահու եկամտից արքայի»։ Կար թագավիրապետը, արքային կարապետը, թիկնապահը, գեկուցանողը, քարտուղարը; Կային՝ որսպետը, գահճապետը, շահ ախոռապետը; Կային գրչունիք, նամակունիք, գրան երէցը և դրան եպիսկոպոսը; «Ամեաց ՚ի գոււն արքային բնակեալ արք», անւանում էին «որեար գրան» երկրորդ թագաւորութեան՝ դա փոխարքայութիւն էր և սկզբում Մուրացանների ձեռումն էր։ Տիրանը երկրորդական գահը տւառ մի պատանու Անձեացեաց տոհմից։ Վերջի Արշակունեաց ժամանակ երկրորդ արքայն կոչւում էր մարգարետ, հայր իշխան։ Թագաւորի խորհրդանոցում մասնակցում էին չորս բարձրերէց գահներէց՝ բգեշխ անւամբ, որոնց զինւորական և կառավարութեան գործեր էր յանձնւոծ։ Չորս սահմանակալք կային, «որոնք կարգեալ էին ՚ի զինւորական դասէն ՚ի պահպանութիւն սահմանաց»։ Որոնք այս ինչ կամ այն ինչ աշխարհն էին պահում՝ կողմնապահ, կողմնակալ կամ կուսակալ էին անւանում։ Ովքեր զանազան տեսակ արքունի գործերով էին պարապում՝ «գործակալք» էին անւանում։

«Ն ախա և արար» «Ն ախիին» «չարար» խօսքերիցն է Խնձիմեանը գուրս բերում նախարար խօսքը նախարար—այսինքն նախակարգեալ իշխան։ Նա հա-

մեմատում է լատին բռէփեկտուս իօսքի հետ, որը ցոյց է տալիս յառաջադահութիւն և նախարարութիւն քան զայլս: «Նախարարները յանուն գաւառի կոչէին, բայց կային և որ յանուն ցեղի կոչէին. վերջիններս աւելի բարձր էին, օր. իշխան Վասպուրականի առ Ասողկաց կոչի իշխան Արծրունեաց: Բագրատունիք, Մամիկոնեանք, Անդեղտոն և Մարգարետականք յանուն ցեղին կոչէին»:

Նախարարք և նախարարութիւնք, նորա կարծիքով, ազատք և ազատութիւնք էլ էին կոչւում: Խւրաքանչիւր տոհմինախարարութեանց գլխաւորը, որպէս կոչւումէր «տէր» և «տանուտէր», նոյնպէս կոչւումէր և նահապետ: Իշխան խօսքը թէկ ընդհանուր է, բայց տիրապէս սեպհականւած էր այն տոհմին, որը «իշխէր և տիրէր երկրին իւրում»: Օրինակ Սիւնի Բաբդէն, որին անւանեցին (Ղաղար, էջ. 212) իշխան տէրութեան Սիւնեաց: Աշոյ Արծրունեաց տան իշխանից յետոյ նորա իշխանական պետութիւնը (Ստ. Օրբ. 38) սպազազատեց նորա որդին: Սեպուհք ազնւական ծագումն ունէին, բայց գլխաւորները տոհմերի և երկրների աէրեր չէին: Բուզանդացին և Մեսրոպը սատրապ իօսքը գաւառակալի տեղ են գործ ածում: Յունաց և լատինացոց մէջ սատրապը նախարարի տեղն է: Եւրոպայում ֆէօդալական տիրապէտութիւնը սրով էր կանգնել: Իսկ Հայաստանում, տում է նա, նոյնից յետոյ երբ մարդ չկար, առաջին բնակիչները տէրեր էին երկրին իրաւամբ և ոչ բռնութեամբ: Փառանգաբար այդ իրաւունքը անցնում էր որդոց: Ուժեղ տոհմերը, որոնք ապահովում էին երկրութիւններն հաստատեց: Տիգրանը իրան օգնողներից, ցածր ազգերից, որոնք վաշտում անազգիք բայց անձամբ երևելիք էին, նոր նախարարութիւններ ստեղծեց: Արշակ և Տիգրան հետեւմ էին ջնջել նախարարութիւնները: Առհասարակ, Յովհաննէս կաթողիկոսի ասե-

լով, «թագաւորք մեր պետք և իշխանք» հետեւում էին ոչնչացնել հին նախարարութիւնները և ստեղծել իրանց համար նոր պայմանառութիւններ։ Երկիրը սեփականութիւնն էր նախարարների, վասըն որոյ և երբեմն նոցատէր էին անւանում։ Նախարարները դատաստանի իրաւունք ունէին, որովհետեւ չի երեսում որ թագաւորները խառնւէին Աղձնեաց, Վասպուրականի, Սիւնեաց և այլոց դատաստանում։ Սոքազօրքի վերայէլ իշխանութիւն ունէին. Ամեանց կամ օտարների հետ կարող էին կռւել։ Թագաւորին պատերազմի ժամանակ պատրաստ էին զօրք տալ, չտալը մեծ յանցանք էլ չէր։ Նոքա իրանց երկիրներն էին պահում։ Հարկ և հաս չտալը ապատամբութիւն էր համարւում։

Նախարարները աւան և կրտսեր կարգերի էին բաժանւած։ Աւագութիւնը գահով էր որոշում։ Զանազան մատենագիրներ առաջնակարգ գահի իշխանների թիւը փոքր ինչ տարբեր կերպով են որոշում։ Սու. Օրբելեանցի ասելով, նոցա թիւը 400-ի էր համար։ Արշակի ճաշի ժամանակ նմանապէս նատում էին 400 իշխաններ, և առաջւայ կարգը նորոգւեց ս. Ներսէսի հրամանով։ Ոչ միայն նահանգները, այլ և զաւառները հայոց աշխարհի ունէին իրանց նախարարութիւնները։

Ահա ինչ է զրում է մինը նախարարութեան մասին։

Նախարար բառը կարծւում էր թէ կազմւած է երկու բառերից—նախ և արար, նախ—առաջին, արար—առնեմ (զործել) բայց, ուրեմն նախարար կը նշանակէր առաջին գործող կամ ներգործող, տէրութեան առաջին պաշտօնեայ։ Այսպէս էին կոչւում Հին-Հայաստանում այն հողերի տէրերն, որոնք պատկանում էին յայտնի մի ցեղի և անցնում ազգից ազգ։ Նոցա իշխանութիւնը կամ պայմանառութիւնը կոչւում էր նախարարութիւն։ Նախարար բառը օտար լեզուներով թարգմանում էին սատրապ բառով, որի հին պարսկական ձեն է, ինչպէս հաւատացնում է Լասսէն (Ueber die Keilschriften der ersten und zweiten Gattung, էջ 18) խատրապա, որ ծագում է խշատրա (թագաւոր) բառից։ Ուրեմն խատրապա, որպէս բարդ բառ, պիտի նշանակէր թագաւորական իշխանութեան «ինամատար» կամ «պաշտպան»։ Բառը իսպնը

Քիսութինեան ժայռի վերայ եղած սեպաձև արձանագրութեան մէջ կարդում է շատրապա, որին կասսէնի տւած նշանակութիւնն է տալիս: Նախարարները բաժանւում էին աւագ և կրտսեր: Աւագ նախարարներ համարւում էին նոքա, որոնք ծագում էին հայերի նախահայր Հայկի ցեղից, կամ հայկական հին անկախ ցեղերի նահապետներից: Կրտսեր համարւում էին, որոնց նահապետները եղել էին անյացտ մարդիկ, բայց յետոց անձնական արժանաւորութիւններով հայ թագաւորներից ստացել էին նախարարութիւն և արքունի գիւանում որպէս նախարարներ էին նշանակւած: Արքունի հանդէսների ժամանակ նոքա ունէին յատուկ տեղեր իրանց ցեղի աւագութեան և արժանաւորութեան համեմատ: Սրանից է առաջ եկել հին մատենագիրների ոճը—ընդունել բարձ և պատիւ յարքայէ—ստանալ բարձ և պատիւ թագաւորից: Մեծ շնորհ էր համարւում, երբ թագաւորը պարզեւում էր մինին բարձ, այսինքն իրաւունք նորա ներկայութեամբ թեկ ընկնելու: Երեկի այս սովորութիւնը կար Հայաստանում հնագոյն ցեղագետութեան ժամանակ ևս, որովհետեւ մեր այս հնագոյն պատմական յիշատակարանում՝ յիշւած կան նախարար և նախարարութիւն բառերը: Երբ Հայկի ցեղագետութիւնը վերջացաւ Հայաստանում 351 թ. Ք. Տ. առաջ և բարձրացաւ Հայկական գահի վերայ Արշակունի ցեղը 150 թ. Ք. Տ. առաջ, նախարարների յարաբերութիւնները դէպի թագաւորը և դէպի միմեանց նորից որոշեցան նոր գահակալի կամքով: և սա հարկաւոր էր, մահաւանդ որ Վաղարշակ բազմաթիւ նոր նախարարութիւններ հաստատեց, որոնց մասին առիթ կունենանք խօսելու իւր տեղում: Նախարարութեան արժանաւորութիւնը պարգևեւում էր երբեմն թագաւորին մատուցած ծառայութեան համար, և փոխագարձաբար զրկում էին այս իշխանութիւնից նոքա, որոնք զայրացնում էին թագաւորին իրանց անհնագանդութեամբ, խռովութեամբ և ուրիշ գործերով: Արշակունիների թագաւորութեան վերջում, 422 թ. Ք. Տ. յետոց, անվերջ վէճեր սկաեցան նախարարների մէջ, այնպէս որ Վաղարշակից հաստատած նոցա տեղակալական կարգը խանդաբաւց, և կրտսեր նախարարներից շատերն յաղթեցին առաջներին: Այս անկարգութիւնն առաւել մեծացաւ, երբ Հայաստանը բաժանւեց Թէոդոսիս կրտսերի ժա-

մանակ, 428 թ., երկու մաս—Պարսկական և Յունական:

Այն ժամանակ նախարարները, իրանց թագաւորի դէմ ամենափոքր անբաւականութիւն ունենալուն պէս, անցնում էին Պարսկական Հայաստանից Յունական Հայաստան: Սրա հետևանքը լինում էր այն, որ այս նախարարների անունները ջնջւում էին տեղակալական մատեաններից և ուրիշ նորերը՝ նշանակւում էին նոցա տեղ: Մանաւանդ առաւել յաճախ էին պատահում այս զբկանքները Պարսկական Հայաստանում: Պարսկաստանի տիրապետները, Սասանեանները, վիրաւորում էին յաճախ հայկական նախարարների հպարտութեան և արժանաւորութեան զգացմունքը, մանաւանդ ցեղական նախարարներին, որոնք անբաւականութեամբ էին նայում իրանց փոխարինող նորընտիր նախարարների վերայ: Պարսկաստանում Շապուհի դրանը 420 թ. արքունական սեղանին նոյն երեսոյթներն էին կրկնւում, ինչ որ նկարագրում է ուսւ հեղինակ Կոտոլիխինը իւր աշխատութեան մէջ (Россія въ царствованії Алексея Михайловича, Петербургъ, 1840 ր., գլ. դ., եր. 15 և 36):

Սիւնիքի հին ազատական տէրը Անդոկ, որ նախարարների մէջ միշտ առաջին տեղերից մինն ունէր, Շապուհի կարգադրութեամբ, արքունի սեղանին 14-րդ տեղը պիտի նստէր: Բոլոր ճաշի ժամանակ Անդոկ ձեռ չանեց ոչ մի կերակրին և այնպէս սասափի վիրաւորւել էր թագաւորից հսսած այս անպատւութիւնից, որ երբ իր երկիրը վերադարձաւ, ապատամբեց Շապուհի դէմ, անցաւ Յունական Հայաստան և շատ տարիներ չէր դադարում Պարսկաստանը իւր յարձակմունքներով աւերելուց (Մով. Կաղանկատ. Պատ. Մ. Բ. գլ. ա.): Այսպիսի դիպւածներ յաճախ էին պատահում:

(ԱՐ ՀԱՐՄԵՆԱԿՒ)